

Сминтина О.В.

Географічний підхід в первісній археології на рубежі ХХ – ХХІ століть: від дисциплінарного плюралізму до трансциплінарності

Остання третина ХХ століття в розвитку первісної історії та археології позначилась ревізією існуючих теоретичних підходів та активним розширенням предметного поля дослідження, що супроводжувалося загальним збагаченням дослідницької методології. Така тенденція проявила себе, зокрема, у впровадженні міждисциплінарного підходу в дослідженнях у галузі первісних старожитностей. Загалом, така ситуація була притаманна наприкінці ХХ сторіччя як природничим, так й гуманітарним наукам.

Перші успішні кроки впровадження такого підходу, у первісній археології, припадають на 60-70-ті рр. ХХ сторіччя, коли тісна співдружність з четвертинною геологією, палеогеографією та палеонтологією, яка загалом була характерна для археологічної науки від самих перших її кроків у першій половині ХІХ сторіччя виходить на принципово новий рівень.

В західноєвропейській первісній археології це позначилося у оформленні специфічної субдисципліни, інвайронментальної або екологічної археології (*environmental archaeology*), основним предметом якої стало дослідження взаємозв'язків між людиною та її природним середовищем, що розглядалися у динаміці в часі. Цей напрямок, виокремлення якого певною мірою було стимульоване науковими пошуками «Нової археології» на чолі з Л. Бінфордом, здобув методологічне обґрунтування у базовій роботі Карла Батцера (*Butzer, 1964*), яке швидко уточнювалося й деталізувалося у відповідності до отриманих наукових результатів і висновків (*Butzer, 1982*). Дослідження екофактів (*ecofacts*, елементів природного оточення – клімату, фауни, флори та рельєфу) у нерозривному зв'язку із артефактами (*artifacts*, результатами людської діяльності) дало унікальну можливість звернутися до багатьох аспектів давньої історії та культури, які до того залишалися переважно невисвітленими. В контексті досліджень окремих археологічних пам'яток йдеться, зокрема, про проблему сезонності використання окремих пам'яток, річний цикл життєдіяльності населення, про комплексне моделювання ресурсної

бази окремих колективів, їхньої системи життєзабезпечення (включаючи сировину для виготовлення знарядь праці) та харчового раціону. В більш широких просторових рамках (на рівні окремих ландшафтів, зон або у контексті окремих континентів чи екосфери в цілому) йдеться про дослідження впливів глобальних змін клімату на людське суспільство в цілому та окремі компоненти його культури (*Dincauze, 2000*). Ключові моменти первісної історії (зокрема, виникнення людини та розселення людини сучасного фізичного типу, перехід до відтворюючого господарства, впровадження у виробництво металів та ряд інших технологічних новацій) представниками даного напрямку методологічно інтерпретуються як «відповідь» (*response*) людини на екологічний «виклик» (*challenge*), пов'язаний зі змінами умов проживання давніх людей – клімату, ландшафту, фауни та флори.

Асоціація інвайронментальної археології, яка була заснована у 1979 році на базі Інституту археології Лондонського університету, стала ефективним організатором та популяризатором наукових досліджень в даній царині, об'єднавши у своїх лавах майже півтисячі постійних членів – визнаних та молодих дослідників, що представляють наукові, освітянські, музейні та громадські установи не лише Великої Британії, а й майже всіх країн-членів Євросоюзу, а також США, Канади, Австралії та Близького Сходу. У 1983-1996 рр. року Асоціація публікує періодичний науковий часопис *CIRCAEA* (в середньому два номери на рік), а з 1997 – індексований в наукометричний базі *Scopus* журнал «*Environmental Archaeology: The Journal of Human Paleoecology*» (під егідою міжнародного видавництва *Maney*, 3 рази на рік, а від 2015 щоквартально). Крім того, щоквартально видається інформаційний бюлетень для членів товариства, а також монографічні наукові видання. Щорічно Асоціація проводить одну денну весняну конференцію для аспірантів та молодих дослідників та спеціалізовану наукову конференцію восени на базі провідних дослідницьких та освітніх центрів. Потужними рупорами інформування про основні результати ді-

яльності Асоціації та сучасні тренди в розвитку досліджень в галузі інвайронментальної археології стали веб-сайт асоціації, а також соціальні мережі. Так, кількість членів у Фейсбук-спільноті наближається до тисячі, а число дописувачів у Твіттері за 2015 рік збільшилося майже втричі, регулярно оновлюються студентські та професійні блоги. У співпраці з AHRC, NERC Асоціація інвайронментальної археології здійснює грантову підтримку наукових досліджень, видавничої діяльності та проведення літніх шкіл й тренінгів.

Інвайронментальна археологія посіла важливе місце й в системі професійної підготовки археологів та фахівців в галузі первісної історії. Так, зокрема, освітні програми з інвайронментальної археології з підготовки магістрів та докторів філософії успішно діють на базі провідних університетів Великої Британії, США, Південної Африки, Італії, Німеччини, Нідерландів та інших країн світу.

Екстенсивний розвиток досліджень в царині інвайронментальної археології в Західній Європі та США протягом останніх двох десятиріч привів до поступового формування її внутрішньої структури, визнаними складовими якої на сьогодні стали:

- зооархеологія (zooarchaeology) – предметом є дослідження викопних тварин та фауністичних комплексів, знайдених у ході археологічних розкопок (Reitz, Wing, 2008);
- археоботаніка (archaeobotany) – зосереджена на вивченні залишків рослин, їхніх відбитків на кераміці й інших носіях антропогенного та природного походження, залучаються результати досліджень викопного пилку, що опрацьовуються палінологами (Greig, 1989);
- археопедологія або палеопедологія (archaeopedology or paleopedology) – спрямована на дослідження ґрунтів, що походять з археологічних пам'яток та із сусідніх з ними територій що, найчастіше, зазнали антропогенного впливу (Retallack, 2001).

Інвайронментальна археологія в Західній Європі та США розвивається у тісному зв'язку із серією суміжних суб-дисциплін, які утворилися в останні роки XX століття на стику археології із широким спектром природознавчих студій. Серед них, найбільш широко представлені:

- палеокліматологія (paleoclimatology) – предметом є реконструкція довготривалих коливань температури, вологості та погодних режимів, що базується як на прямих, так й проксі-даних (Bradley, 2014). Палеокліматологія пов'язана з фізичною географією та науками про атмосферу (кліматологією й метеорологією) та,

- біоархеологія (bioarchaeology) – розвивається на перетині фізичної палеоантропології, палеопатології та палеогенетики й займається вивченням знайдених на археологічних пам'ятках залишків кісток давніх людей (втім, слід зазначити, що на відміну від такого розуміння предметного поля цієї науки, яка, між іншим, утвердилася в США завдяки роботам Джейн Букстри, у Західній Європі предметом її дослідження вважаються всі залишки живих істот, включаючи тварин) (Killgrove, 2013).

До кола таких суб-дисциплін належить і ландшафтна археологія (landscape archaeology), розуміння основних завдань й методів якої протягом другої половини 1980-х – 2000-х років зазнало відчутних змін. Хоча дослідження викопних ландшафтів само по собі є настільки ж давнім, як і сама археологія (Johnson, 2005, P.156-159), ця проблематика стає окремою дисципліною спочатку як «археологія ландшафту», тобто того, що знаходиться навколо культурного шару, під ним та над ним (Knapp, Ashmore, 1999, P. 1-30). Саме протягом останніх років XX століття ландшафтна археологія збагачується новітніми польовими й експериментальними дослідницькими методами й техніками, найбільш значущими серед яких: GIS-, GPS- технології, методи дистанційного зондування Землі, геофізичний інструментарій неруйнівних археологічних обстежень, взяття проб (детектори, радары, сканери тощо), методи просторових археологічних досліджень тощо (Clark, 1996; McCoу, Ladefoged, 2009). Така високотехнологічна дослідницька база надає ландшафтній археології суттєві переваги у вивченні археологічних пам'яток, зокрема тих, що знаходяться під загрозою руйнації внаслідок дії як природно-географічних, так й антропогенних чинників і катастроф.

Втім, дуже швидко змінюється розуміння сутності ландшафту як такого. Мається на увазі, що ландшафт це дещо більше, ніж просто «природне оточення, краєвид». Ландшафт набуває значення місця як сукупності практичного, соціального, онтологічного, епістемологічного, емоційного та ритуально-культового (церемоніального) вимірів життєдіяльності окремих колективів та їхніх груп (див. детальніше Smuntyna, 2006). У зв'язку з цим, в ландшафтній археології акцент досліджень переноситься на встановлення комплексності окремих компонентів ландшафту та їх зв'язку між собою з одного боку, та з життєдіяльністю людини – з іншого. Ландшафтна археологія стає археологією «того, як люди впорядковували своє повсякдення», тобто того, як вони візуалізували світ навколо себе, як взаємодіяли у просторі, як обирали спосіб впливати на своє оточення та як підсвідомо зазнавали

впливу з боку місцевих умов проживання (David, Thomas, 2008, P. 38).

В результаті на початку XXI століття все частіше в контексті ландшафтної археології пріоритет віддається не польовим чи камеральним емпіричним дослідженням, а скоріш інтерпретаційному контексту. Відтак ландшафтна археологія набуває характеру трансдисциплінарного знання, в якому творчо переплелися, взаємобогачуючи один одного, методи, практики й підходи не тільки природничих й гуманітарних наук, а й здобутки широкого кола соціальних наук, зокрема, усної історії, історії повсякденності, фольклористики, соціальної й культурної антропології (у тому числі візуальної), соціології, релігієзнавства, мистецтвознавства та інших. Природничі та гуманітарні науки традиційно використовують у реконструкції багатьох сюжетів взаємодії первісного населення зі своїм природним середовищем,

Таке розуміння сутності ландшафтної археології цілком відповідає новітнім тенденціям розвитку археологічної науки у Західній Європі та США, яке полягає у поступовому переході від міждисциплінарних до трансдисциплінарних досліджень. Така тенденція засвідчується, зокрема, тим, що секції, де дискутувалися загальнотеоретичні проблеми ландшафтної археології або їх розв'язання на прикладі конкретного типу пам'яток (чи навіть окремої пам'ятки) відбувалися в рамках всіх без виключення великих міжнародних наукових форумів (щорічна конференція Європейської Асоціації Археологів (ЕАА), Всесвітній Археологічний Конгрес (WAC), Асоціація дослідників четвертинного періоду (INQUA) тощо). Результатом деяких з подібних обговорень стали спеціальні випуски наукометричних часописів, рецензовані наукові збірники та навіть підручники (див., наприклад, Ucko, Layton, 1999; Meier, 2006; David, Thomas, 2008; Davis, Nkirete, 2013).

Ландшафтна археологія є актуальною і серед академічних дисциплін й освітніх програм. Курс ландшафтної археології є невід'ємним компонентом професійної підготовки археологів в переважній більшості університетів США та у провідних університетах Західної Європи (зазначимо, що лише у Великій Британії у 2015-2016 навчальному році діє 9 програм підготовки докторів філософії та магістрів з даного фаху). Найширше визнання в академічній спільноті та серед вступників отримали докторські програми з ландшафтної археології університету Нью-Кастла та Германського археологічного інституту, а також магістерська програма з прикладної ландшафтної археології Оксфордського університету (Велика Британія).

Специфічним науковим підходом, що вносить важливий внесок в загальну палітру географічного напрямку в археологічних дослідженнях, є геоархеологія (geoarchaeology). Остання розвивається на стику інвайронментальної археології, четвертинної геології, фізичної географії та археології й передбачає застосування методів, технік, даних та понятійного апарату широкого кола геологічних дисциплін (седиментології, ґрунтознавства, геоморфології, геофізики, стратиграфії, геохімії, петрографії, мінералогії, сейсмології тощо) для розв'язання не менш широкого спектру конкретно-археологічних проблем (Goldberg, Machpail, 2006; Waters, 1997). Найбільш значущими серед останніх є ті, що пов'язані з реконструкцією довготривалих зв'язків населення з природним середовищем, в якому воно проживало – перевірка моделей використання місцевих ресурсів (у тому числі кам'яної та іншої сировини), оцінку стану збереження археологічної пам'ятки й доцільність проведення рятувних досліджень, відтворення процесу формування археологічної пам'ятки (у тому числі процесів фосилізації) та відтворення її стратиграфічної колонки, датування або уточнення існуючих дат, деталізація існуючих реконструкцій довготермінових змін клімату та природного оточення тощо.

Дискусія щодо статусу геоархеології в контексті палеоінвайронментальних студій почалася ще наприкінці 1970-х років. З одного боку, ряд провідних фахівців в галузі вивчення взаємодії природи та давніх суспільств вважають геоархеологію лише специфічним дослідницьким підходом, утримуючись від визнання її існування як самостійної дисципліни (Butzer, 1982). Так, зокрема, М. Гіларді та С. Десруель поетично визначають геоархеологію як «мульти-проксі підхід, в якому науки про людей, суспільство та Землю зустрічаються з технологією» (Ghilardi, Desruelles, 2009).

З другого боку, можна спостерігати активне організаційне оформлення діяльності групи фахівців в даній царині. Так, після майже трирічних дебатів, у 1977 році утворилась, в рамках Геологічного Товариства Америки (GSA), окрема спеціалізована секція «археологічної геології» (або геоархеології). Секція швидко набуває популярності та від того моменту постійно збирає широку аудиторію як на річних зустрічах Товариства, так і на спеціалізованих регіональних й проблемно-тематичних конференціях, що засвідчує наявність стабільно високого рівня зацікавленості з боку науково-дослідної спільноти. У 1997 році була зібрана робоча група з геоархеології в рамках Міжнародної Асоціації геоморфологів (IAG/WGG). Протягом 2000-х років успішно розвивається міжнародна група молодих дослідників-геоархеологів, створена в

ході спеціалізованих конференцій “Developing International Geoarchaeology” (DIG), які від 2005 року проводяться кожні два роки на базі провідних академічних та наукових установ США та Західної Європи. Геоархеологічні секції завжди є невід’ємними складовими потужних міжнародних наукових форумів – як археологічного спрямування (EAA, WAC, INQUA), так і геологічного (GSA, Європейського Геологічного Союзу (EGU).

З 1986 року виходить у світ щорічний часопис «Geoarchaeology: an international journal» (видавництво Willey). На сьогодні журнал входить до числа високорейтингових фахових наукометричних видань. Геоархеологічна проблематика регулярно висвітлюється на шпальтах й інших подібних часописів, зокрема, «Quaternary International» видавництва Elsevier (vol. 216, 308-309 тощо).

Геоархеологія достатньо широко представлена й в освітньому просторі, зокрема, як програма підготовки докторів філософії та магістрів. Втім, слід зауважити, що у США та Великій Британії подібні програми здійснюються переважно на базі геологічних освітніх підрозділів.

Розвиток інвайронментальної археології та її окремих субдисциплін, напрямків та підходів на заключних фазах розвитку радянської археологічної науки, в пост-радянському науковому просторі (в українській археології зокрема) не позначився інституціоналізацією спеціальних профільних наукових товариств або академічних шкіл. Втім, дослідження культури й побуту первісних колективів у нерозривному зв’язку з особливостями природного середовища, посідає важливе місце в колі проблематики вітчизняних фахівців – покоління наших вчителів.

Визнаним піонером та новатором в даній царині був С. М. Бібіков, який обґрунтував теорію екологічної та економічної кризи як чинника культуротворчих процесів часів пізнього палеоліту – енеоліту (Бібіков, 1969; 1971). Подальший розвиток його теорія знайшла в серії робіт В. Н. Станко, який у 1990-х - 2000-х роках плідно застосовував динаміку природного середовища як фактора процесу мезо- та неолітизації (Станко, 1997).

Новітня генерація вітчизняних фахівців в галузі первісної археології, працюючи в тісній співдружності зі своїми західноєвропейськими та американськими колегами, демонструє інтегрованість із загальними тенденціями розвитку географічного підходу до палеоісторичних досліджень. Це, зокрема, засвідчується участю в фахових наукових міжнародних проектах, науковими публікаціями та членством у профільних міжнародних товариствах. Лібералізація програм університетської освіти посприяла впровадженню курсів геоархеології в КНУ ім. Т. Шевченка (географічний, історичний факультети) та ОНУ імені І.І. Мечникова (геолого-географічний та історичний факультети), курсу палеоекології для магістрів геологів ЛНУ імені Івана Франка та інших дисциплін, які дають можливість студентам (археологам та природникам) опанувати сучасні підходи та методи оцінки взаємодії природи та суспільства в історичній ретроспективі.

Таким чином, все більше прихильників здобуває нещодавнє твердження знаної популяризаторки археологічних досліджень для англомовної аудиторії та куратора серії освітніх он-лайн ресурсів для університетів США Кріс Хьорст про те, що сьогодні майже кожен археолог працює як інвайронменталіст за умовчанням (Hirst, on-line). Це означає, що розвиток людини, її культури, господарства та побуту, ритуально-культурної практики та соціальності сьогодні не може повноцінно бути відтвореним без урахування особливостей природного середовища, в якому протікали дані процеси. Остаточно визнавши й вивівши за межі дискусії цей постулат, сьогодні науковці обговорюють й уточнюють специфічні методики відтворення окремих компонентів природного середовища та особливості їхньої кореляції з результатами дослідження життєдіяльності давніх людей. Крім того, предметом дискусії залишаються просторові рамки подібних реконструкцій, у той час як більшість дослідників сьогодні погоджується з тим, що пануючий в сучасному дослідницькому товаристві теоретичний плюралізм, в інтерпретації взаємодії природи та суспільства, цілком позитивно впливає на подальший розвиток та проліферацію інвайронментальної археології та суміжних археологічних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибииков С.Н.** Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // Советская археология. – 1969. – № 4. – С. 5-22.
- Бибииков С.Н.** Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма // Советская археология. – 1971. – № 4. – С. 11-22.
- Станко В.Н.** Эпоха мезоліту // Давня історія України. – Т. 1. Первісне суспільство. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 114-156
- Bradley R.** Paleoclimatology: reconstructing climate of Quaternary. – Amsterdam: Elsevier Academic Press, 2014. – 675 p.
- Butzer K.W.** Environment and Archaeology: an ecological approach to prehistory. – London: Methuen, 1964. – 703 p.
- Butzer K.W.** Archaeology as Human Ecology: method and theory for a contextual approach. – New York: Cambridge University Press, 1982. – 364 p.
- Clark A.** Seeing beneath the soil: prospecting methods in archaeology. – London: Batsford, 1996. – 192 p.
- David B., Thomas J., eds.** Handbook of landscape archaeology. – Walnut Creek: Left Coast Press, 2008. – 720 p.
- Davies. M., Nkirote M'Mbogori F., eds.** Humans and environment: new archaeological perspective for the twenty-first century. – Oxford: Oxford University press, 2013. – 349 p.
- Dincauze D.F.** Environmental archaeology: principles and practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 590 p.
- Ghilardi M., Desruelles S.** Geoarchaeology: where human, social and earth sciences meet with technology // S.A.P.I.E.N.S [Online]. – 2009. no 2.2, Online since 20 December 2008, Connection on 16 October 2012. URL : <http://sapiens.revues.org/422>
- Goldberg P., Machpail R.** Practical and theoretical geoarchaeology. – Malden: Wiley-Blackwell, 2006. – 454 p.
- Greig G.** Archaeobotany. – Strasbourg: European Science Foundation, 1989. – 95 p.
- Johnson M.** Thinking about landscape // Archaeology: the key concepts. – London: Routledge, 2005. – P. 156-159.
- Hirst K.K.** Environmental archaeology // Guide to the Subdisciplines of Archaeology. – <http://archaeology.about.com/od/terms/g/environmental.htm>
- Killgrove K.** Bioarchaeology // Oxford Bibliographies Online – Anthropology. – Oxford: Oxford University Press, 2013. DOI: 10.1093/OBO/9780199766567-0121
- Knapp A.B., Ashmore W.** Archaeological landscapes: constructed, conceptualized, ideational // Archaeologies of Landscapes: contemporary perspectives. – Oxford: Blackwell. – 1999. – P. 1-30.
- McCoy M., Ladefoged T.N.** New Developments in the Use of Spatial Technology in Archaeology. // Journal of Archaeological Research. – 2009. – vol. 17. – P. 263-295.
- Meier Th., ed.** Landscape Ideologies // Archaeolingua, series minor. – Budapest, 2006. – Vol. 22. – 262 p.
- Reitz E.J., Wing E.S.** Zooarchaeology. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 533 p.
- Retallack G.J.** Soils of the past: an introduction to paleopedology. – Oxford: Blackwell Science, 2001. – 404 p.
- Smyntyna O.** Landscape in Prehistoric Archaeology: comparing Western and Eastern paradigms // Landscape Ideologies / Archaeolingua, series minor. – Budapest, 2006. – Vol. 22. – P. 81-96.
- Ucko P.G., Layton R. eds.** The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape. – London: Routledge. – 1999. – 500 p.
- Waters M.** Principles of geoarchaeology: a North American perspective. Tucson: The University of Arizona Press, 1997. – 141 p.

Сминтина О.В.

Географічний підхід в первісній археології на рубежі XX – XXI століть: від дисциплінарного плюралізму до трансциплінарності

Увага до просторових рамок палеоісторичних реконструкцій стає одним з провідних напрямків європейської науки в останній третині XX століття. Саме в цей час виокремлюється низка археологічних субдисциплін, найбільше поширення серед яких набули ландшафтна археологія, геоархеологія та інвайронментальна (або екологічна) археологія. В рамках кожної з цих субдисциплін розробляється власний понятійний апарат, інструментарій та теоретичні рамки для інтерпретації взаємодії природи та суспільства на підставі даних, отриманих в результаті археологічних розкопок. Найбільшу кількість прихильників у цей час отримує теорія адаптації та пов'язані з нею поняття екологічного стресу й природно-екологічних викликів. Накопичена фундаментальна емпірична база та серія успішно реалізованих конкретно-практичних проектів дозволила розширити методичну базу концептуалізації взаємин природи та суспільства. Новітні акценти в даній царині пов'язані із застосуванням концепції сталого розвитку та екологічної пружності, а також теорії конструйованої ніші. Крім того, останніми роками спостерігається також із акцентуацією понять, що пов'язані зі встановленням просторових рамок оцінки взаємодії природи й суспільства та моделювання сукупності прямих та зворотніх зв'язків в системі природа – давнє населення на рівнях антропоцен – географічна зона – ландшафт – мікрорегіон – ніша – окреме поселення.

Smyntyna O.V.

Geographical approach in prehistoric archaeology at the turn of the 20th – 21st centuries

Attention to spatial and geographic frameworks of paleohistorical reconstructions became one of the most significant trends of European science at the last third of the 20th century. This time is marked by the origin of series of archaeological branches, and the most widespread among which are landscape archaeology, geoarchaeology, and environmental archaeology. In frames of each of them developing the unique set of concept, research methods and theoretical backgrounds for interpretation of human-environment relationships basing on the archaeological excavations data. Most broadly shared at that time are adaptation theory and connected with it concept of environmental stress and natural and ecological challenges theory. Accumulated fundamental empirical database and series of successful case studies allowed revision of methodological base for the conceptualization of nature and society interaction. Recent emphasis in this context is connected with the application of theories of sustainable development and environmental resilience, as well as niche construction theory. Moreover, during the past years, can be observed an actualization of concepts connected with the conceptualization of spatial frames of nature and society interaction and modelling of feedforwards and feedbacks in the 'nature – ancient population' system on the level of Anthropocene – geographic zone – landscape – microregion – niche – particular settlement.

